

ПРОЦЕСЪТ СРЕЩУ ПРОТЕСТАНТСКИТЕ ПАСТОРИ: ЛИЧНОСТИ В СБЛЪСЪЦИТЕ НА ВРЕМЕТО

През втората половина на 40-те години на XX в. човешката цивилизация отново е изправена на кръстопът, подобен на вече преживяния четвърт век по-рано след края на Първата световна война. От руините на войната бавно, но задълго изниква един нов международен ред, докато поредните революционни трансформации измитат режими, династии и политически елити из целия свят. Изчезват огромни богатства и надежди за бъдещето, а милиони хора се опитват да се справят с тежкия живот и спомена за загиналите им близки. В подобно време на психологическа и ментална промяна, в която отделната личност прави невъзможното, за да запази вярата и ценностите си във време, всеки отчаяно се нуждае от духовните лидери и тяхната подкрепа, за да бъдат преодолените страданията, мъката, глада и отчаянието. Същевременно надеждата за един нов и по-добър свят блести на хоризонта и винаги наличните оптимисти работят, но се и молят за по-добро бъдеще. Сред реалностите на репресии, страдания и смърт започва материализацията на големите нови проекти – Съвета на Европа и Всеобщата декларация за правата на човека на новосъздадената Организация на обединените нации.

В тази международна психосреда резултатите от Втората световна война и навлизането на Червената армия в Източна Европа водят до политически и социален катаклизъм, отбелязал смяната на властта, довела на власт широки, леви политически коалиции, скриващи зад идеята за т.нар. народна демокрация истинската същност на тоталния еднопартиен контрол на комунистическите партии в отделните страни. Новите властимащи, действащи под опеката и строгия контрол на Кремъл, очевидно се нуждаят от мантията на плурализма и съблюдаването на човешките права, за да циментират своята власт, да спечелят международно признание и да постигнат една по-добра позиция в новата международна общност. Това е причината защо, поне на повърхността, религиозните свободи се съблюдават и то от политици, които по-рано са прокламирали материализма и атеизма като свои основни ценности. Твърде скоро обаче ще бъдат подписани мирните договори и Европа най-накрая и законно ще бъде разделена по границата на спускащата се Желязна завеса. Мантията ще бъде веднага свалена, демаскирайки истинските ценности и отблъскващата духовна същност на комунистическата действителност.

Обръщайки поглед към ролята на личностите в периоди на историческа трансформация, в тази статия ще се опитам да представя една малка частица от многоплановия поглед към практиката на социализма в България през тези години. Става дума за случая с българските протестантски пастори, които са сред първите религиозни лидери в страната, подложени на тежки, политически и съдебни репресии и са осъдени от комунистическия съд в т.нар. процес на протестантските пастори от началото на март 1949 г. Те получават тежки присъди заради това, че са англо-американски шпиони, предоставили информация на врага и възпрепятствали дружбата на България със Съветския съюз.

Внимателният анализ на съществуващите документи, литература и мемоари по темата ясно разкрива, че въпросният процес (скоро последван от други подобни) е изцяло монтиран, като всеки участник в него следва сценария, написан от следователите на българската Държавна сигурност (ДС) и техните съветски ментори от НКВД. Така преследването на хора за техните религиозни убеждения (особено на духовните лидери) се превръща в още една страница или измерение на различните проявления на Студената война от нейното първо десетилетие.

Пишейки за тези събития и личности днес, аз следвам както академичния си интерес, така и едно осъзнато морално задължение. Отгледан съм в семейство, в което за мое собствено добро никой не се опитваше в края на 60-те години да ме индоктринира нито религиозно, нито атеистично, но където моралните ценности наистина значеха много от гледна точка на съхраняване на родовата памет: аз имах редкия шанс да се сблъскам и да познавам лично един от героите на моята статия – пастор Ламбри Мишков. По онова време той беше за мен нещо от рода на „стария чичо“ – близък приятел на дядо ми по майчина линия и човек с огромно достойнство и авторитет (поне в затворения семеен кръг) – говорещ отличен английски, живеещ изключително скромно, четящ много и слушащ класическа музика на стар преносим грамофон, внесен от чужбина. От висотата на своя свещенически сан, той водеше през 70-те години сватбените церемонии на няколко мои братовчеди и службите при погребенията на наши близки и роднини. Години по-късно щях да науча за всички изпитания, на които е бил подложен през 50-те години на XX в., след като е бил осъден на 15 години затвор и е излежал почти пълния срок на присъдата в доста от българските затвори (Сливен, Пазарджик и др.). За мен – тогава ученик на 15–16 години от Английската гимназия в Пловдив, той изглеждаше като една странна, но доста симпатична личност, която знаеше и разказваше различни истории за Абрахам Линкълн и даже ми посочи етимологията на английски идиоми като „monkey business“ (в превод – маймунджулуци)“, както и една от версиите за появата на известния акроним „О.К.“ (отново свързана с президента Линкълн).

Дори днес, десетилетия по-късно, запознат с частицата истина от страниците на съхранените документите и интерпретациите в наличната литература, аз съм в състояние да реконструирам само няколко отделни епизода или момента от онова, което той и неговите колеги пастори са преживявали на възраст, смятана за най-добрата в живота на един мъж. Мишков по онова време е в началото на 40-те си години – по-млад от мен днес. Другата личност, за която пиша тук – пастор Васил Зяпков, е бил почти на моите години, когато е бил разпитван от ДС и е докаран почти до лудост преди да си признае, че е създал шпионска мрежа, която да саботира „народното правителство“, да навреди на „братските отношения със Съветския съюз“, превръщайки се „в слуга, обслужващ интересите на Великобритания и САЩ“¹. Независимо от факта, че повечето от документите за тези монтирани съдебни процеси са унищожени и че в продължение на десетилетия самата тема беше недокоснатата от историци², освен ако не повтаряха изводите от съдебната присъда³, днес вече съществуват много мемоари и разкази за този процес, но и някои нови факти и детайли, появили се в резултат на разсекретяването на архивите на българската ДС.

Следователно вече е дошло времето за по-балансиран разказ и по-вярна реконструкция, направила възможна средата за тези показни процеси, както и за един повече или по-малко обективен разказ, даващ отговор на няколко взаимосвързани въпроса: защо тези процеси въобще се случват; кои са техните мишени и какъв е ефектът им върху духовния елит на страната; защо процесът на протестантските пастори предхожда този на католическите свещеници; защо срещу най-голямата религиозна общност в страната – тази на Българската православна църква липсват подобни големи процеси, въпреки че много православни свещеници и дори някои епископи са убити без съд и присъда⁴; какви са индивидуалните истории на отделните пастори; как те оцеляват наред с страданията в затворите и каква е съдбата им след като са освободени?

Дватама герои на моята статия са интересни казуси в търсенето на отговор на всички тези въпроси. Васил Зяпков и Ламбри Мишков са само два-

¹ Архив на МВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 1122, л. 42–43.

² В западната историография много сериозно изследване на цялостната история на протестантското движение в България (вкл. и на процесите от 40-те години), заедно с това в Сърбия, се съдържа в докторската дисертация на проф. Пол Мойзес, защитена в средата на 60-те години на XX в. Вж.: *Mojzes, Paul, A History of the Congregational and Methodist Churches in Bulgaria and Yugoslavia*. Ph. D. Dissertation at Boston University Graduate School, 1965; *Shuster, George. Religion Behind the Iron Curtain*. New York, 1954, Macmillan.

³ *The Trial of the Fifteen Protestant Pastors – Spies*, Sofia, 1949, Press Department of Ministry of Foreign Affairs.

⁴ За състоянието на Българската православна църква в годините непосредствено след 1944 г. и за отношението ѝ с новия комунистически режим вж.: *Калканджиева, Даниела*, Българската православна църква и държавата 1944–1953 г., С., 1997.

ма от петнадесетте протестантски свещеници, осъдени в началото на март 1949 г.⁵ Въпреки че всички те са осъдени и принудени да страдат заедно, личните им житейски пътеки се разграничават с течение на времето и всеки един от тях, подобно на Христос, е принуден да носи собствения си кръст. За разлика от католическите свещеници, някои от които умират в затвора в резултат от мъченията и страданията, протестантските пастори са осъдени първи, те излежават целите си наказания, някои от тях (осъдените на доживотен затвор) впоследствие получават намаление на присъдите на 15 години, като всичките през първата половина на 60-те години са освободени. На онези, които могат, им е даден шанс да работят, а на някои – дори да проповядват. Последното означава за някои изследователи, че по един или друг начин те са били укротени от режима, докато за други това просто е още едно свидетелство за високоразвитото им чувство за мисия и отдаденост на хората от техните енории. Повечето от пасторите в момента на осъждането им са на възраст 35–45 години (най-младият Здравко Безлов е на 28 години, а най-старият – Александър Захариев е 65-годишен). Повечето имат семейства с 2–3–4 деца и тези семейства също би трябвало да бъдат сложени в графата на жертвите на преследванията. На тях не им е разрешено да учат в университетите, работят на нископлатени работни места и полагат тежък физически труд, като им се разрешава да видят своите бащи веднъж на 5–6 месеца (моят дядо си спомняше как веднъж е завел децата на Мишков на свиждане в Пазарджишкия затвор, тъй като майка им е била болна, а следващото свиждане е щяло да бъде следващата година).

Убедено може да се твърди, че и Мишков, и Зяпков са сред най-издигнатите духовни лидери на предкомунистическа България, въпреки че тяхното паство е било в малцинство. Те представляват една от основните протестантски деноминации в страната – тази на евангелистите (известни и като конгрешани, особено през Възраждането), създала своите религиозни общини по българските земи през XIX в. под влияние най-вече на американски и по-малко на английски мисионери. Те живеят в малък брой общности, сравнително равномерно разпръснати в Южна България (известно е сключеното през 20-те години на XIX в. споразумение между конгрешаните и методистите, според което днешна Северна България е отстъпена на методистите, а днешна Южна България остава за евангелистите, за да не се конкурират двете деноминации⁶). Интересен детайл, който може да обясни яростта на комунистите, започнали преследванията на религиозна основа най-напред именно от протестантите, е фактът, че евангелистите създават през между-

⁵ Става въпрос за Васил Зяпков, Янко Иванов, Никола Наумов, Георги Чернев, Ламбри Мишков, Георги Васев, Харалан Попов, Йончо Дрянов, Иван Станкулов, Здравко Безлов, Захари Райчев, Ладин Попов, Митко Димитров, Ангел Динов, Александър Захариев.

⁶ *Mojzes, P.* Op. cit., p. 60–62.

военния период независими църковни общини в редица селски района. Там те практикуват основаващото се на християнските ценности кооперативно движение, местна културна автономия и обичайните образователни и религиозни услуги, привличайки към църквите и много българи непротестанти. В тези църкви и общности се проповядват ценности като солидарност и самопомощ – една област на културна и класова борба, която е характерна по принцип за европейската левица. С установяването на непартийния режим в България в средата на 30-те години на XX в. протестантските събирания (особено годишни събори и летни лагери за младежите) се превръщат в място за публична агитация и не случайно те са използвани с политическа цел от социалдемократите и дори от комунистите. В средата на 40-те години обаче нещата се променят и Върховният съвет на Обединените евангелски църкви (включващи освен конгрешаните петдесетниците, методистите и някои други деноминации) решава енориите да подкрепят антикомунистическите партии, а така също и това, че по време и след неделните служби може да се прави политическа агитация. Реакцията на комунистическия режим и на апарата на ДС е предсказуема и скоро се стига до големия показан процес от пролетта на 1949 г.

Съществува и още едно социо-културно обяснение защо протестантите стават първите жертви. То се свързва с преобладаващото негативно отношение спрямо протестантите в България. През 30-те и 40-те години Мишков, Зяпков и техните колеги пастори работят в една православна социална среда. Протестантите са много по-малко от православно мнозинство, но въпреки това успяват да разпространяват своя възглед за християнската вяра и са много популярни след последователите си. Базирайки своята равномерно разпределена членска маса сред селските протестантски общности, евангелистите се опират на малка, но добре консолидирана и уважавана интелектуална база в големите градове – в столицата София и по-големите градове като Пловдив и Бургас. Тази база е съставена от добре образована (често в чужбина) градска средна буржоазия – търговци, юристи, предприемачи, учители и държавни чиновници. Така например най-напред Зяпков, а по-късно и Мишков (след като Зяпков се премества да проповядва в София) стават пастори на една от най-големите протестантски църкви на Балканите – тази в Пловдив, построена с доброволен труд и пожертвования в началото на XX в.

След установяването на комунистическия режим през септември 1944 г. Обединените български евангелски църкви вземат решение техните общности да се отворят към различни социални групи – особено към онези, които стават жертва на новия режим. Това решение, заедно с дългогодишните връзки на общността с американски и английски мисионери, ги прави уязвими към обвиненията в шпионаж и служба на чужди страни. Зяпков и Мишков са

само две от хилядите мишени на комунистическите репресии. Най-напред те са изолирани и убеждавани да се откажат от своите възгледи, след това са шантажирани, а накрая арестувани в началото на ноември 1948 г. Разпитвани и тормозени близо три месеца в килиите на ДС, те признават каквото се иска от тях, изправени са на процес, продължил близо месец, и получават тежките си присъди през март 1949 г.⁷

Защо Зяпков има по-висока присъда – доживотен затвор, докато Мишков получава относително по-малка – от 15 години? Отговорът е много прост и се намира в сценария, написан в ДС. Васил Зяпков е председател на Върховния съвет и главен пастор на евангелистите. И четиримата ръководители на деноминации получават доживотни присъди, докато останалите пастори (членове на Върховния съвет) получават по-малки, но достатъчно тежки присъди, без да споменаваме огромните глоби и конфискацията на имуществото им. Освен това, според сценария в стил „Вишински“, написан в София и Москва, именно Зяпков е нарочен за мозък на цялата конспирация (т.нар. шпионски център). Четейки днес разсекретените документи, протоколите на процеса и затворническите досиета, човек може да проследи фалшивите аргументи и правната рамка, използвана срещу пасторите, методите на разпит и шантаж, както и начина, по който властите използват процеса, за да разширят войната срещу останалите християнски деноминации и техните духовни лидери.

Поставяйки анализа в по-широкия контекст на Студената война, ние можем да видим как двамата наши герои стават инструмент в току-що започналата конфронтация. И двамата са второ поколение пастори, и двамата получават висше образование в САЩ или Великобритания. Мишков завършва химия в Чикагския университет и теология в Харвард, където почти приключва своята докторска дисертация в средата на 30-те години, когато е повикан обратно в България заради майка му, която е на смъртно легло. Зяпков завършва филология в университета в Манчестър, Великобритания. И двамата имат широк кръг познанства, английски и американски приятели (и дори семейни връзки, тъй като сестрите на съпругите им са омъжени във Великобритания), което в очите на ДС е опасно и потенциално вредно. Освен това Зяпков е изпратен едновременно като преводач и религиозен лидер в Париж и именно участието му като български делегат на Парижката мирна конференция от лятото на 1946 г. ще бъде използвано като аргумент в процеса – че именно там е вербуван и получил инструкции за създаването на широка шпионска мрежа. През 1946–1947 г. Мишков става много популярен с проповедите си в Пловдив, на които събира огромна публика, надхвърляща протестантската енория, с което се превръща в мишена за преследване.

⁷ Интересни детайли за този процес и неговите жертви присъстват в: *Шарланов, Диню*. Тиранията – жертви и палачи, С., 1997, 193–194.

Интересен детайл е и това, че макар и действащ протестантски пастор, той е поканен през 1946 г. за хоноруван частен доцент по философия в току-що създадения Пловдивски университет и като такъв публикува същата година книгата си „Философия на вярата“⁸ – едно от най-добрите философски четива написани на български език за философските аспекти на вярата (книгата е отдавна забравена, вероятно и защото е включена в листата на забранени книги в българските библиотеки в края на 40-те години).

За страданията на жертвите на полицейско насилие в този процес са публикувани няколко книги⁹. Много интересен документ беше намерен в затворническото досие на Зяпков с кодовото име „Червей“. Този документ разкрива техниките на съдебно преследване и разпити. Става въпрос за клетвена декларация, написана през 1951 г. от Зяпков и озаглавена „Моите признания за процеса“. Тази декларация е изпратена като писмо до министър-председателя на България с молба за нов процес поради насила изтръгнатите признания и неистините, в които се е заклел пред съда. Четейки документа, човек може да открие доста паралели с разказа в мемоарите на Харалан Попов (друг от осъдените пастори) – една история за мъчения, които са както физически, дори повече – психологически, за да се стигне до фалшивите признания. Зяпков собственоръчно пише, че почти не е бит (*„само веднъж ми удариха главата в бетонената стена“*), но за един духовно извисен човек като него най-голямото мъчение са постоянните заплахи за висящата смъртна присъда и шантажът със съдбата на жена му и децата му (чест рефрен е изразът *„дъщеря ти ще свърши като курва“*). В продължение на седмици той е каран до умопобъркване да преписва собствените си признания до 23 ч., след което му се разрешава да си легне в килията, за да бъде събуден само след час – час и половина за поредната нощна серия разпити, основната цел на които е да си признае, че е шпионин. Заплашват го, че ще бъде осъден на смърт от тричленка направо в килията и присъдата ще бъде изпълнена на място. В края на подобни мъчения разпитваните затворници получават халюцинации, описвани с големи детайли от Х. Попов, но и Зяпков потвърждава тази практика.

На всичкото отгоре от Зяпков и Мишков се иска те да измислят как точно са шпионирали за врага, кого точно от своите познати са срещнали, на кого са дали информацията и т.н. В определен момент предполагаемата връзка на Зяпков с английското разузнаване е тогавашното британско аташе в София Робърт Конкуест и Зяпков почти си признава, че е шпионирал за него. Това признание обаче трябва да бъде загърбено след като Зяпков невинно и напълно убедено говори пред следователя, че Конкуест е американец, заплашвайки по този начин достоверността на цялостните си признания

⁸ Мишков, Ламбри. Философия на вярата. Пловдив, 1946.

⁹ Попов, Харалан. Изтезаван заради вярата си. С., 1944.

(добре известен факт е, че бъдещият историк на съветския ГУЛАГ е британски гражданин). Затова трябва да бъде изработен нов сценарий, в който главни конспиратори ще бъдат директорът на Американския колеж в София Флойд Бляк и неговият син Сирил (това са хора, които Зяпков познава много добре и никога не би сбъркал дали са англичани или американци). Голямата и стратегически важна шпионска информация, която Зяпков събира от своите енориаши и очевидно предава на своите въображаеми ментори се отнася за броя и имената на съветските кораби на котва в пристанище Варна, които Зяпков трябва да научи наизуст, за да не ги обърка по време на процеса. Подобен е и случаят с Мишков, който никога не признава, че е получил пари за своята шпионска дейност (обвинение, по което накрая е обявен от съда за невинен) или за контакти с представители на Легацията на САЩ. Онова, което признава на процеса, е информацията за килограмите болтове и пирони, произведени в Болтовата фабрика в Пловдив, или предадената пътната карта на маршрута Пловдив–Пещера (подобна карта може да се купи във всяка книжарница, но за следователите е важно, че Мишков е предал тази информация на Зяпков, който по-късно я бил препредал на Сирил Бляк като част от дейността на т.нар. шпионски център)¹⁰.

В заключение следва да се отбележи, че житейските истории на Зяпков и Мишков са личностни погледи върху режима на терор и репресии, установен в България в края на 40-те години. През следващите десетилетия, след като комунистите установяват своята твърда ръка над българското общество, режимът смекчава малко репресиите, но те остават потенциален инструмент за наказание на онези, които критикуват режима. Протестантските деноминации са инфилтрирани от комунистически агенти, които държат протестантското паство в непрестанно наблюдение. Някои от пасторите, включително Зяпков, спират с критиките си и дори започват образователни дейности сред затворниците. Заради доброто си поведение в затвора техните присъди са намалени и дори получават право да проповядват след излизането на свобода – през втората половина на 60-те и 70-те години. Зяпков е болен, но въпреки това се заселва и проповядва в с. Поповица, Пловдивско. Мишков е принуден да работи дълго след пенсионна възраст като лаборант във фармацевтичния комбинат „Ален Мак“ в Пловдив (един от двата най-големи такива комбинати в страната), където независимо от затворническото минало му е позволено да практикува перфектния си английски език, като превежда писмата на началниците и рекламните материали на фабриката.

¹⁰ Някои интересни детайли от хода на процеса и отношението на присъствалите в съдебната зала в София чуждестранни дипломати и журналисти могат да се открият в секретните информационни бюлетени на МВР. – Информационен бюлетин за дейността на чуждите представителства в България (12 януари 1949–29 декември 1949 г.). Архив на МВР, ф. 1, оп. 1, а.е. 1122, л. 62–74.

Той получава и свое паство в село в покрайнините на Пловдив (Коматево, сега квартал на града), където проповядва до смъртта си през втората половина на 80-те години. Той е един от онези, които биха били донякъде възмездени да видят рухването на Берлинската стена, но не живеят толкова дълго. Житейските истории на Зяпков, Мишков и другите осъдени пастори са показателни и могат да служат като база за сравнение и обобщение на подобни процеси в другите съветски сателити в Централна и Източна Европа.